Disent v trojí perspektivě

Diskurzy o politice, společnosti a dějinách v českém, slovenském a východoněmeckém disentu v 70. a 80. letech

Jan Pauer

Ve své studii, která je součástí širšího komparativního výzkumu disentu v bývalé východní Evropě,¹ vycházím z předpokladu, že v Česku a na Slovensku je dissent v bývalé Německé demokratické republice méně známý než třeba dissent polský nebo ruský. Nedostatek mezinárodně známých hrdinů východoněmeckého disentu, jeho afinita k socialismu a rychlý odchod z politické scény po roce 1989 v důsledku německého sjednocení zájem o tuto kapitolu německých dějin nezvýšily. Myslím, že neprávem.²

Srovnávací analýza disentu v bývalém Československu a NDR je konfrontována s řadou asymetrií. První se týká množství historických pramenů a textů. Objem samizdatu v Československu v obou desetiletích sahá k polským dimenzím.³ I když převažuje česky psaný samizdat, existuje úctyhodné množství slovenského nábo-

1 Jde o projekt Nadace Volkswagen „Jiná východní Evropa – 60. až 80. léta: Disent v politice a společnosti, alternativy v kultuře. Příspěvky ke srovnávacím soudobým dějinám“ (*Das andere Osteuropa – die 1960er bis 1980er Jahre: Dissens in Politik und Gesellschaft, Alternativen in der Kultur. Beiträge zu einer vergleichenden Zeitgeschichte*).

2 Na vědecké úrovni zde vyplňuje důležitou mezeru práce Tomáše Vilímka: VILÍMEK, Tomáš: *Solidarita napříč hranicemi: Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968*. Praha, Vyšehrad – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2010.

3 Viz POSSET, Johanna: *Česká samizdatová periodika 1968–1989*. Brno, Továrna na sítotisk 1991 (1., německé vydání ve Vídni bez vrocení).

ženského samizdatu. Tento stav koresponduje s rozdílnými profily disentu v obou zemích dřívějšího Československa.

V Německé demokratické republice vznikl nezávislý samizdat mimo oficiální sféry včetně církevní až v osmdesátých letech.⁴ Do té doby komunikovaly občanské skupiny v legálních církevních tiskovinách. Při výzkumu relevantních diskurzů nelze striktně oddělovat legální církevní materiály od zcela nezávislého samizdatu.

Další asymetrie se týká nepoměru ve výzkumu. Zatímco historický, sociologický a biografický výzkum nezávislých občanských hnutí v NDR je prakticky dokončen, je stav výzkumu v Česku a na Slovensku od podobného stavu vzdálen. Přes řadu kvalitních studií a velkou edici dokumentů Charty 77 neexistuje například dvacet let po otevření archivů ani jediná ucelená vědecká monografie tohoto světoznámého občanského hnutí.⁵

Ve srovnávaných zemích se užívá ve vědecké literatuře různá terminologie. V německé odborné literatuře se ujal pojem „opozice“.⁶ Je inspirován bádáním o nacismu a formách odporu proti němu. Opoziční charakter všech nezávislých aktivit je odvozen z totalitní povahy politického systému, který je kriminalizuje a automaticky politizuje. Právě nemožnost politické opozice v podmínkách komunistické diktatury vedla k různorodým formám odporu, které lze lépe charakterizovat pojmem „disent“.⁶ Podchycuje totiž jak vlastní charakteristiku aktérů, tak i často nepolitickou povahu jejich aktivit. Až na výjimky byl samotnými aktéry v Československu při popisu jejich specifického typu veřejného odporu akceptován.

Disent vzniká v napětí mezi snahou o náboženskou, intelektuální, kulturní a personální autonomii veřejně činných osob a mechanismy exkluze ze strany politické diktatury nebo holistické ideologie. Disent implikuje ideový, politický a morální nesouhlas s panujícím diskurzem. Pojtkem mezi označením náboženských heretiků v Anglii v 17. století (*dissenters*) a svobodně myslícími občany ve východní Evropě ve 20. století je kategorie svědomí. Disent se nekonstituoval na základě skupino-

4 Viz KOWALCZUK, Ilko-Sascha (ed.): *Freiheit und Öffentlichkeit: Politischer Samizdat in der DDR 1985–1989. Eine Dokumentation*. Berlin, Robert-Havemann-Gesellschaft 2002.

5 CÍSAŘOVSKÁ, Blanka – PREČAN, Vilém (ed.): *Charta 77: Dokumenty 1977–1989*, sv. 1–3. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2007. Přehled stavu bádání v obou zemích viz VILÍMEK, Tomáš – PAUER, Jan: Dissens in der Tschechoslowakei und der DDR: Forschungsstand. In: *Das andere Osteuropa von den 1960er bis zu den 1980er Jahren: Berichte zur Forschungs- und Quellenlage*. (Arbeitspapiere und Materialien, č. 95.) Bremen, Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen 2008, s. 65–84 (viz <http://www.forschungsstelle.uni-bremen.de/images/stories/pdf/ap/fsoAP95.pdf>).

6 Viz VEEN, Hans-Joachim – EISENFELD, Peter – KLOTH, Hans Michael – KNABE, Hubertus – MASER, Peter – NEUBERT, Ehrhart – WILKE, Manfred (ed.): *Lexikon Opposition und Widerstand in der SED-Diktatur*. München, Propyläen 2000; NEUBERT, Ehrhart: *Geschichte der Opposition in der DDR 1949–1989*. Berlin, Bundeszentrale für politische Bildung 2000; KOWALCZUK, Ilko-Sascha: Von der Freiheit, Ich zu sagen: Widerständiges Verhalten in der DDR. In: POPPE, Ulrike – ECKERT, Rainer – KOWALCZUK, Ilko-Sascha (ed.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung: Formen des Widerstandes und der Opposition in der DDR*. Berlin, Ch. Links 1995, s. 85–115.

vých, třídních nebo světonázorových zájmů a programů, ale na základě morálky. Jak lapidárně pravil Ludvík Vaculík, v disentu nešlo o politické přesvědčení, ale o charakter.⁷

Druhým základním kódem disentu je jeho vazba na veřejnost.⁸ Nezávislá veřejnost je v každé diktatuře subverzivním elementem.

Pojem disentu, se kterým zde pracuji, nemá ideálnětypický charakter ani neodpovídá taxativní definici disidentů například ve smyslu ruského diskurzu o „jinak smýšlejících“. Disent může vznikat v oficiálních strukturách i mimo ně, má různé politické a ideové kořeny, praktikuje rozličné formy protestu a odporu. Ty jsou předmětem konkrétní analýzy.

V Československu vznikl kulturní, náboženský a lidskoprávní dissent v přímém důsledku porážky hnutí pražského jara 1968 a organizované politické opozice, která se k němu počátkem sedmdesátých let programově vztahovala.⁹ Rozsáhlými personálními čistkami, politickou represí a militantním tažením proti všem projevům nezávislého myšlení vytvořil „normalizační“ režim širokou základnu nespokojenosti a potenciálního protestu. Instrumentalizací česko-slovenských pnutí a projektu federalizace státu coby součásti politické restaurace v režii Gustáva Husáka stejně jako mírnějším uplatňováním čistek a represe na Slovensku oproti českým zemím se vytvořily podmínky pro odcizení českých a slovenských intelektuálních elit. Zrcadlilo se to v odlišných profilech disentu v obou částech republiky. Charta 77 neměla na Slovensku odezvu a dissent se tam profiloval předně nábožensky, národně a v druhé polovině osmdesátých let ekologicky.¹⁰ Předtím v první polovině sedmdesátých let došlo k diferenciaci reformních komunistů, k aktivizaci křesťanského, liberálního, kulturního a subkulturního disentu. Založením Charty 77 se tyto směry a seskupení propojily a zastřešily.

Ve Východním Německu až do roku 1953 reprezentoval režim vládnoucí Jednotné socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED) stát s omezeným ručením. Předně byl nástrojem sovětské politiky v Evropě, přitom ale musel brát určité ohledy na obyvatele vzhledem k jejich masovému exodu do západní části Německa. Sovětizace země po potlačení lidového povstání v roce 1953 a ná-

7 Vaculíkův výrok cituje Jan Urban v interview s historiky v publikaci: VANĚK, Miroslav – URBAŠEK, Pavel (ed.): *Poražení? Vítězové? Životopisná interview*, sv. 1: *Disent v období tzv. normalizace*. Praha, Prostor 2005, s. 1044.

8 Viz PAUER, Jan: Charta jako nezávislá veřejnost / Charter as an independent Public. In: DEVÁTÁ, Markéta – SUK, Jiří – TŮMA, Oldřich (ed.): *Charta 77: Od obhajoby lidských práv k demokratické revoluci. 1977–1989: Sborník z konference k 30. výročí Charty 77. Praha, 21.–23. března 2007 / Charter 77: From the Assertion of the Human Rights to a Democratic Revolution. 1977–1989: The proceedings of the conference to mark the 30th anniversary of Charter 77. Prague, 21–23 March 2007*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. 2008, s. 325–334.

9 Přehled vývojových fází disentu a opozice viz OTÁHAL, Milan: *Opozice, moc, společnost 1969–1989: Příspěvek k dějinám „normalizace“*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1994.

10 Srv. diskusní příspěvek Jána Čarnogurského na konferenci o Chartě 77 v roce 2007 v Praze: DEVÁTÁ, M. – SUK, J. – TŮMA, O. (ed.): *Charta 77 / Charter 77*, s. 407 n.

sledné represe byly dávkovány jiným způsobem než v Československu. Režim SED byl stabilnější, přes vystoupení oponentů uvnitř vládnoucí strany v roce 1956 se jejímu vedení podařilo v dalších pětatřiceti letech zamezit vzniku relevantní stranické opozice. Kombinací represe, hospodářské stability a sociální korupce vůči inteligenci a působením ideologické směsi antifašismu, mírové a sociální politiky si režim SED dokázal zajistit loajalitu obyvatel, takže již nedošlo k žádným velkým revoltám a masovým protestům. Permanentní „odtok“ kritického intelektuálního potenciálu neměl v žádné jiné zemi východní Evropy obdobu. Jen v padesátých letech odešlo z NDR zhruba půl milionu sociálních demokratů, což je větší počet, než činí celková emigrace z Československa během čtyřiceti let komunistické vlády. Do pádu režimu SED opustily zemi čtyři miliony občanů, díky čemuž se režim zbavil mocné potenciální vrstvy svých odpůrců.¹¹

V občanských hnutích osmdesátých let dominovala generace, která už vyrostla ve stínu Berlínské zdi a která musela vycházet z předpokladu dlouhého života východoněmeckého státu. Byla silně ovlivněna jak studentskou revoltou v roce 1968 na Západě, tak pražským jarem. V sedmdesátých letech byly slyšitelné jen hlasy marxistického disentu Roberta Havemanna a Wolfa Biermanna, kteří považovali NDR přes všechnu kritiku za lepší stát, než byla Spolková republika. Vyhoštěním Biermanna v roce 1976, za nímž následoval odchod početné skupiny kritických umělců, utrpěl východoněmecký disent velkou ztrátu. Navzdory rozvoji nezávislé kulturní a subkulturní scény bylo přetrženo spojení mezi disidentskými skupinami a známými představiteli kultury. Nezávislé občanské iniciativy se v osmdesátých letech vyvíjely v podobě mírového hnutí, které působilo v církevních strukturách. Východoněmecký disent se vyznačoval relativní generační a ideovou homogenitou. Byl poznamenán silnou personální fluktuací v důsledku odchodů aktivistů do Západního Německa. S výjimkou Roberta Havemanna, který zemřel v roce 1982, však nebyly občanské iniciativy v NDR reprezentovány mezinárodně známými prominenty. To posílilo egalitní struktury, horizontální komunikaci a díky vazbám na církev i větší regionální zakořenění nezávislých občanských skupin.

Oproti tomu Charta 77 byla od počátku své existence reprezentována známými jmény z politiky a kultury a vyznačovala se značnou personální kontinuitou. Světonázorově a generačně tvořila Charta 77 od samého zrodu pluralistické seskupení se silnou kulturní a subkulturní komponentou.

Pro pochopení odlišných profilů disentu v obou zemích je nutné znát rozdíly v postavení církví. Instituční nezávislost největší evangelické církve v NDR byla ve srovnání se situací církve v Československu značná. Stát nekontroloval přímo její personální politiku, spojení s celoněmeckou evangelickou církví jí pomáhalo materiálně. Disponovala vlastními tiskárnami, umožňovala politicky diskriminovaným

11 Viz GEHRKE, Bernd: DDR-Opposition in den siebziger Jahren und die „Solidarität mit Prag“. In: *Tamtéž*, s. 127–151, zde s. 129. K pochopení dynamiky mezi odporem a odchodem z NDR viz HIRSCHMAN, Albert O.: Abwanderung, Widerspruch und Schicksal der Deutschen Demokratischen Republik: Ein Essay zur konzeptuellen Geschichte. In: *Leviathan*, roč. 20, č. 3 (1992), s. 330–358.

dětem, aby dosáhly maturity a nezávislého teologického vzdělání. Státní bezpečnost neoperovala přímo v kostelech a respektovala povinnost mlčenlivosti farářů.

Z těchto důvodů nebyla evangelická církev v NDR jen přirozeným místem komunikace, zastřešení a ochrany před státní represí, ale i referenčním rámcem disidentských diskurzů. I když nebyla antikomunistickým a celonárodním symbolem jako v Polsku církev katolická, plnila evangelická církev v mnoha směrech intermediární funkci mezi společností a režimem SED. Dělo se tak ovšem za cenu kooperace církevních úřadů s režimem, která často vedla na druhé straně k reglementaci, pacifikaci a omezení aktivit nezávislých seskupení. Značná část diskurzů v nezávislých občanských skupinách se věnovala kritice vnitrocírkevní reglementace a pokusům o emancipaci od církevních struktur.¹²

Postavení církvi v Československu bylo podstatně odlišné. Neexistovalo instituční oddělení státu a církve. Nejpočetnější katolická církev byla od uchopení moci komunistické strany vystavena drakonické represí, která směřovala k její úplné likvidaci. Nejen radikální ateismus propagovaný komunisty, ale i oficiální český národní historický narativ z ní učinily reakční austrokatolickou sílu ve službách Vatikánu, již nebyla připsána žádná pozitivní společenská funkce. Režim se ani nepokusil katolickou církev jako celek zapřáhnout před svou ideologickou káru. Na druhé straně v katolicismu se neobjevily žádné závažnější pokusy o socialistickou teologii. S výjimkou krátkého období pražského jara musela katolická církev čelit soustavnému tlaku ze strany režimu, který ve své „normalizační“ fázi pokračoval poněkud umírněněji v nepřátelském kurzu nastoupeném po únoru 1948.¹³ I když pokusy odříznout katolickou církev od Vatikánu neuspěly, podařilo se v sedmdesátých a osmdesátých letech založením prorežimního sdružení Pacem in terris oslabit její vnitřní soudržnost. Internalizovaný strach katolíků před represí podporoval sebeomezení církevní hierarchie na obranu náboženské identity.

Oživení katolické církve během osmdesátých let by nebylo možné bez struktur podzemní církve, která vznikla již v letech padesátých. Malé skupinky věřících v ní po desetiletí zachovávaly náboženskou identitu. Tradice lidových poutí, zvláště na Slovensku, kde nepůsobil antikatolický národní narativ,¹⁴ a petice za nábožen-

12 Viz *Materialien der Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland“*, sv. VI/2: *Rolle und Selbstverständnis der Kirchen in den verschiedenen Phasen der SED-Diktatur*. Frankfurt/M., Nomos 1995.

13 Viz CUHRA, Jaroslav: KSC, stát a římskokatolická církev (1948–1989). In: *Soudobé dějiny*, roč. 8, č. 2–3 (2001), s. 267–293; VAŠKO, Václav: *Dům na skále*, sv. 1: *Církev zkoušená, 1945–1950*; sv. 2: *Církev bojující, 1950 – květen 1960*; sv. 3: *Církev vězněná, 1950–1960*. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2004, 2007 a 2008; BALÍK, Stanislav – HANUŠ, Jiří: *Katolická církev v Československu 1945–1989*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2007.

14 Viz MIKLOŠKO, František: *Nebudete ich môct' rozvrátiť: Z osudov katolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1943–89*. Bratislava, Archa 1991; ČARNOGURSKÝ, Ján: O pútiach a o inom. In: TÝŽ: *Videné od Dunaja: Výber z prejavov, článkov a rozhovorov*. Bratislava, Kalligram 1997, s. 53–64; TÝŽ: *Tajná církev a púte na Slovensku*. In: *Tamtéž*, s. 78–86; ŠIMULČÍK, Ján: *Zápas o nádej: Z kroniky tajných kňazov 1969–1989*. Prešov, Vydavateľstvo M. Vaška 2000.

skou svobodu vedly – jak poznamenala protestantská filozofka Božena Komárková – k fenoménu revitalizovaného katolicismu v degenerovaném komunismu. Proměna primase církve Františka Tomáška z bojácného biskupa v sedmdesátých letech, který se distancoval od Charty 77, na statečného kardinála let osmdesátých, se udála pod silným vlivem katolických intelektuálů, kteří byli součástí občanskoprávního disentu.¹⁵ Katolický náboženský dissent byl s výjimkou finální krize komunistického režimu jako jediný schopen masového protestu a byl lépe česko-slovensky propojen než dissent občanskoprávní.

Jiná byla situace evangelíků v Československu. Jejich největší církev, Českobratrská církev evangelická (ČCE), se díky „národnímu stalinismu“ Zdeňka Nejedlého a socialistické teologii Josefa Lukla Hromádky stala součástí „pokrokových sil“ dějin. To umožnilo nejen přežít nejhorší fáze represe, ale udržet si i volnější komunikaci – neformální seskupení „Nová orientace“ v padesátých letech a diskuse marxistů s křesťany v ekumenickém duchu semináře v pražských Jirchářích v šedesátých letech jsou nejznámějšími symboly této relativní svobody.¹⁶ Afinita evangelických církví k socialismu byla jak v Československu, tak v NDR rozšířeným fenoménem. Evangeličtí intelektuálové zažívali podobný vzestup a pád jako reformní komunisté.

Pro obě velké československé církve platilo, že nesehrály v sedmdesátých a osmdesátých letech roli přirozeného místa komunikace a zastřešení disentu jako v NDR. Pro křesťanský disidentský diskurz byl určující lidskoprávní referenční rámec. Z jeho premis byla vedena jak kritika režimu, tak kritika kolaborace církevních institucí a reprezentací s „normalizačním“ režimem. Oproti tomu východoněmecký občanský dissent se formoval v rámci agendy evangelické církve, která obnášela starost o mír, životní prostředí a třetí svět. Vycházel z ní a postupně ji překračoval.

Srovnání diskurzů o národní otázce ozřejmí další podstatný rozdíl disentu v obou zemích. Již výchozí bod uvažování o národní otázce se v NDR odlišoval zásadně od ostatních zemí východního bloku. Rozdělené Německo – dva rivalizující státy, které až do takzvané východní politiky Willyho Brandta v sedmdesátých letech vzájemně popíraly své právo na existenci – bylo pevnou součástí blokové konfrontace. Až v osmdesátých letech nastal tichý konsenzus a faktické uznání dvoustátí. Přesvědčení, že německá otázka nebude vyřešena národní mobilizací, bylo v demokratických elitách obou států samozřejmostí. Úběžníkem všech diskusí východoněmeckého disentu o národní otázce bylo mírové uspořádání v Evropě. Základním předpokladem všeho uvažování zde bylo vědomí, že NDR je z hlediska sovětského hegemonu „frontový stát“ (Timothy Garton Ash) a jakýkoliv národní revizionismus rozdělení Německa jen petrifikuje. Po rezignaci SED na požadavek německého sjednocení bylo realistické počítat s dlouhodobou existencí NDR. Její legitimita

15 Viz BERÁNEK, Josef – MALÝ, Václav: *K hledání pravdy patří pokora: Rozhovory*. Praha, Portál 2002, s. 45; MALÝ, Václav: František Tomášek očima disentu. In: TÝŽ: *Rozhovory, úvahy, komentáře (1995–2005)*. Praha, Portál 2005, s. 101–103.

16 Viz PFANN, Miroslav: *Nová orientace v Českobratrské církvi evangelické v letech 1959–1968: Malá historie jednoho hnutí evangelických křesťanů podle archivních dokumentů*. Středokluky, Zdeněk Susa 1998; TROJAN, Jakub S.: *Rozhovory s pamětí*. Středokluky, Zdeněk Susa 2010, s. 290–295.

byla přitom odvozena ze socialismu, tedy z povahy společenského systému, zatímco specifická východoněmecká národní identita nevznikla. Zde má původ oddanost východoněmeckého disentu státnosti NDR a modelům „třetích cest“. Žádný jiný dissent ve východní Evropě nebyl konfrontován s tak radikální perspektivou nejen změny systému, ale i zrušení vlastní státnosti, jako občanské skupiny v NDR.

Další brzdou při úvahách o sjednocení Německa bylo dědictví nacismu. Disidentické diskurzy jsou poznamenány napětím mezi internalizací německé viny a odporem proti její instrumentalizaci ze strany režimu SED.¹⁷ Antifašistická státní doktrína a minulost některých „kádrů“ vládnoucí strany tlumily podle slov Wolfa Biermanna „kousavé reflexy“ disentu vůči režimu. Příkladem je zdrženlivá reakce na „Pražskou výzvu“ z roku 1985, v níž se Charta 77 vyslovila pro právo Němců na sebeurčení.

Ve srovnání s disentem v jiných zemích sovětského bloku působí východoněmecký skoro bezdějinně. Sotva v něm najdeme historické debaty a eseje. Lidové povstání z roku 1953 se nestalo předmětem historických reflexí a neproměnilo se na symbol národního odporu. Příčinou této zdrženlivosti byla jeho perspektiva celoněmeckého sjednocení. Daleko víc se občanské skupiny v NDR vztahovaly k pražskému jaru 1968.¹⁸ Neexistovala zde nezávislá historiografie, neoficiální paměť disentu byla dost krátká. Německé dějiny nepůsobily jako pramen inspirace, ale spíše jako zátěž.

Naproti tomu po porážce pražského jara se ve zdejší nezávislé publicistice rozvinuly úvahy o příčinách opakovaných ztroskotání politických projektů a zajišťování československé státnosti. Zcela přirozeně navazovaly na národní tradice a historické narativy. Disidenti hledali v dějinách kulturní prameny a demokratickou inspiraci. Zpřítomňování minulosti vedlo k evaluaci hodnot a politických představ. I když některé debaty o české otázce působily dost prošedivěle, staly se podnětem sebekritických reflexí národních programů. Pod vlivem Patočkovy interpretace bolzanovské tradice, recepce Emanuela Rádla a T. G. Masaryka anebo sporů o vyhnání a odsunu sudetských Němců byl delegitimován etnický nacionalismus. Diskuse o střední Evropě zase iniciovaly významný nadnárodní diskurz a odhalily kulturní zdroje kritiky nejen násilné sovětizace, ale i evropské moderny. Všechny tyto diskurzy posilovaly občanskou orientaci českého disentu.

Slovenské historické diskurzy reflektovaly silněji problematiku česko-slovenské státnosti a slovenské národní identity. Vedle sebekritické reflexe slovenské viny na holokaustu, formulované katolickými intelektuály, se projevovaly i apologetické tendence ve vztahu ke slovenskému nacionalismu.

17 Viz MÜNCKLER, Herfried: Antifaschismus als Gründungsmythos der DDR: Abgrenzungsinstrument nach Westen und Herrschaftsmittel nach innen. In: *Der Antifaschismus als Staatsdoktrin der DDR mit Beiträgen von Uwe Backes, Ralf Thomas Baus, Herfried Münckler*. Berlin, Konrad-Adenauer-Stiftung e.V. – Sankt Augustin 2009, s. 79–99; AGETHEN, Manfred – JESSE, Eckhard – NEUBERT, Ehrhart (ed.): *Der missbrauchte Antifaschismus: DDR-Staatsdoktrin und Lebenslüge der deutschen Linken*. Freiburg in Breisgau, Herder 2000.

18 Viz EISENFELD, Bernd – KOWALCZUK, Ilko-Sascha – NEUBERT, Ehrhart: *Die verdrängte Revolution: Der Platz des 17. Juni 1953 in der deutschen Geschichte*. Bremen, Temmen 2004; WOLLE, Stefan: *Der Traum von der Revolte: Die DDR 1968*. Berlin, Ch. Links 2008.

Vzhledem k rozsáhlým „normalizačním“ čistkám v obci historiků vznikla v Československu nezávislá historiografie, která byla nejen významnou složkou nezávislé paměti, ale působila i na oficiální sdružení historiků. Vycházela nezávislá sborníková řada *Historické studie*. Její redakce uspořádala za účasti známých představitelů disentu v roce 1988 v Praze konferenci o českých dějinách, která završila rozsáhlou diskusi o dokumentu Charty 77 „Právo na dějiny“ z roku 1984.¹⁹

Na počátku každého disentu stojí kritika daných poměrů. Reglementace a absurdity všedního dne zavdávaly mnoho důvodů ke kritice poměrů, což dokumentují tisíce protestů a peticí. Ale jen někteří disidenti se pokoušeli o soustavnou kritiku systému, v němž žili. Kritika a analýza systému ve východoněmeckém disentu byla vedena v duchu marxistických tradicí a v mnohém připomínala reformněkomunistickou kritiku z šedesátých let. Marxistické kategorie jako „společenská formace“ nebo „základna a nadstavba“ a teorém o nezbytnosti jiné socialistické modernity nenacházíme jen v pracích Roberta Havemanna a Rudolfa Bahra,²⁰ ale i ve zřejmě poslední soustavné analýze komunistického systému pocházející z bývalé východní Evropy, kterou pod názvem *Opatrovnický stát* v roce 1989 sepsal Rolf Henrich.²¹ Narozdíl od předchůdců se však už Henrich nesnažil o žádnou alternativní konstrukci socialismu.

Po historické porážce reformního komunismu ztratil v Československu marxismus funkci kategoriálního rámce kritiky daných poměrů. Charakteristika systému jako totalitního, respektive posttotalitního sahala od eurokomunisty Alexandra Dubčeka až po katolického antikomunistu Václava Bendu. Nejdůležitějším posunem v analýzách Milana Šimečky, Václava Havla, Jana Tesaře, Václava Bendy a jiných byla změna tázání. Už nešlo o to, jak systém nefunguje, ale o to, jak je možné, že funguje. Do popředí se dostala otázka zodpovědnosti jedince a společnosti za reprodukci diktatury.²² Kantovsky řečeno, šlo o otázku „sebezaviněné nedospělosti“. Z této diagnózy byly odvozovány strategické koncepty a politické představy v disentu.

Srovnání těchto strategických konceptů a politických představ ukazuje řadu rozdílů. V Československu bylo po „normalizačních“ čistkách svobodné myšlení vytlačeno z oficiálních struktur. Nedůstojný konec reformního experimentu přitom urychlil deziluzi o povaze systému a nadějích na jeho vnitřní změnu. Jakékoliv formy revizionismu se zde přežily. Ani v NDR, kde občanská seskupení operovala v legálních církevních strukturách, nelze hovořit o klasickém revizionismu. Disidenti zde neměli přístup k mocenským strukturám a využívali horizontální formy komunikace

19 Viz *Historické studie*, č. 26. Praha, roč. 12, listopad 1989 (samizdat).

20 Viz BAHRO, Rudolf: *Die Alternative: Zur Kritik des real existierenden Sozialismus*. Köln – Frankfurt/M., Europäische Verlagsanstalt 1977.

21 HENRICH, Rolf: *Der vormundschaftliche Staat: Mit einem Gespräch zwischen Kurt Masur und Rolf Henrich*. Leipzig – Weimar, Kiepenheuer 1990.

22 Viz ŠIMEČKA, Milan: *Obnovení pořádku: Příspěvek k typologii reálného socialismu*. Brno, Atlantis 1990 (exilové vydání: Kolín/R., Index 1979); HAVEL, Václav: *Moc bezmocných*. In: TÝŽ: *Eseje a jiné texty z let 1970–1989; Dálkový výslech*. (Spisy, sv. 4.) Ed. Jan Šulc. Praha, Torst 1999, s. 224–330; TESAŘ, Jan: *Totalitní diktatury jako fenomén 20. století a možnosti jejich překonání*. In: *Dialogy* (Paříž), roč. 2, č. 3 (1984), s. 101–111.

a organizace. Evidentní afinita východoněmeckého disentu k socialismu byla – jak již řečeno – částečně výsledkem specifické národní konstelace v rozděleném Německu. Představy o „třetí cestě“ byly vágní a vyznačovaly se důrazem na sociální charakter budoucího uspořádání.²³

Východoněmecký dissent vzešel z mírového hnutí, které bylo značně rozvrstvené. Netvořily ho jen protesty proti nové spirále zbrojení počátkem osmdesátých let, ale také odpor proti remilitarizaci NDR a výchovy ve školách stejně jako boj za náhradní vojenskou službu. Ve Východním Německu existovala početná skupina mladých lidí, takzvaných stavebních vojáků, kteří odmítli nastoupit základní vojenskou službu. Pod hlavičkou debat o míru byly vedeny rozpravy o budoucnosti Německa a překonání rozdělení Evropy, o nutnosti spojení vnějšího a vnitřního míru ve společnosti, o neslučitelnosti oficiálních ideologických vzorců nepřítelů s principy politiky uvolňování. V druhé polovině osmdesátých let přecházely tyto debaty do požadavků demokratizace a uplatňování lidských práv. Mírové a spolu s nimi ekologické skupiny byly dlouho hlavními nositeli nezávislých diskurzů v NDR.

V Československu nehrál zápas proti militarismu a mírové hnutí v historickém kontextu dvou okupačních zemí bez boje srovnatelnou roli. Jazyk míru zde byl natolik zdiskreditován, že ani nesloužil disentu k formulaci jeho sporu s režimem. Charta 77 se sice podílela na mírové diskusi, zdůrazňovala však nedělitelnost vnějšího a vnitřního míru a závislost míru na demokracii a uskutečnění základních lidských práv. V této poloze argumentovaly i mírové skupiny mladší generace.²⁴

Východoněmecký dissent měl slabý organizační a programový profil. Převažovala v něm křesťanská a socialistická orientace, zatímco liberální a konzervativní segment chyběl. Úzké vazby na církve a její legální možnosti vedly k formulačním kompromisům a k omezování aktivit na církevní prostory. Všudypřítomné působení západoněmeckých médií přitom po léta ztěžovalo vytvoření vlastní nezávislé veřejnosti v NDR. Tuto bariéru se podařilo prolomit až v poslední fázi imploze režimu.

Vážným strukturálním problémem východoněmeckého disentu byl paralelní vzestup hnutí za demokratizaci NDR a hnutí za legální vystěhování. Vystěhovalci se zapojili do aktivit občanských hnutí, měli ale opačné cíle. Jejich kritika NDR byla fundamentální a jejich lidskoprávní argumentace zcela legitimní. V žádné jiné východoevropské zemi neexistovala obdobná konfliktní konstelace. Vystěhovalci zvyšovali tlak na režim, zároveň ale oslabovali sílu demokratického hnutí.

23 Viz POPPE, Ulrike: „Der Weg ist das Ziel“: Zum Selbstverständnis und der politischen Rolle oppositioneller Gruppen der achtziger Jahre. In: POPPE, U. – ECKERT, R. – KOWALCZUK, I.-S. (ed.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung*, s. 244–272 (viz pozn. 6); GEISEL, Christian: *Auf der Suche nach einem dritten Weg: Das politische Selbstverständnis der DDR-Opposition in den 80er Jahren*. Berlin, Ch. Links 2005.

24 Zásadní text k problematice západního mírového hnutí napsal Václav Havel v roce 1985: HAVEL, Václav: Anatomie jedné zdrženlivosti. In: TÝŽ: *Spisy*, sv. 4, s. 523–561. O aktivitách mladší generace viz BLAŽEK, Petr: Dejte šanci míru. In: VANĚK, Miroslav (ed.): *Ostrůvky svobody: Kulturní a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2002, s. 11–105.

Lidskoprávní disent v Československu začal „mediálním třeskem“ (Pavel Kohout) a frontální názorovou konfrontací s režimem. Domácí a mezinárodní veřejnost představovala od počátku základní strategický prostředek odporu. Diskurzy o občanské společnosti, které navazovaly na teoretické koncepce a občanské aktivity z dob pražského jara,²⁵ s konečnou platností posunuly svéprávného občana na jeviště budoucí politiky. Vedle lidských práv představovala občanská společnost druhý nadnárodní strategický koncept východoevropského disentu, který prokázal ve fázi imploze komunismu svou nosnost.

Lidská práva tvořila ideový základ disentu v Československu, na nějž se ve střetu s režimem odvolávaly i skupiny s jinými východisky. Boj za jejich uznání je ovšem staršího data. Zmíním jen Boženu Komárkovou, apel vězněných katolických intelektuálů a řádových sester v padesátých letech anebo Společnost za lidská práva z roku 1968. Přesto byla jejich implementace do právních řádů komunistických států v důsledku helsinské konference a poté založení Charty 77 kvalitativním skokem v poznání jejich významu. V dvojakém kódu lidských práv – morálce a právu²⁶ – byl posílen prvek právní kodifikace morálky. Lidská práva získala v Helsinkách vyšší stupeň mezinárodní legitimacy a závaznosti. Stala se součástí celoevropské identity.²⁷ Jako jediný mezinárodně uznávaný univerzální jazyk morálky, který normativně omezuje každý politický řád, korespondovala lidská práva s morálním základem disentu. Subverzivita „nepolitické politiky“ vyplývala z nemožnosti diskurzu o veřejné morálce a individuální zodpovědnosti v podmínkách diktatury. Tím, že si disent tuto funkci přisvojil, stal se automaticky systémovou výzvou.²⁸

V Německé demokratické republice nebyl jazyk lidských práv hlavním a obecně uznaným symbolem disentu. Marxistický disent je interpretovan tradičně jako zrcadlení buržoazních – tedy nikoliv univerzálních, ale partikulárních – norem a hodnot. I když se církevní představitelé, jako například evangelický biskup Hans-Joachim Fraenkel, nebo církevní a občanské iniciativy v sedmdesátých letech (*Querfurter Papier*, občanská iniciativa z Riesau) lidských práv dovolávali, došlo až založením

25 První teoretickou konceptualizaci „občanské společnosti“ ještě v duchu reformních snah 60. let najdeme v práci Michala Lakatoše *Úvahy o hodnotách demokracie* (Praha, Melantrich 1968).

26 Viz HABERMAS, Jürgen: Zur Legitimierung durch Menschenrechte. In: TÝŽ: *Die postnationale Konstellation: Politische Essays*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1998, s. 170–192.

27 Viz THOMAS, Daniel C.: *The Helsinki Effect: International Norms, Human Rights, and the Demise of Communism*. Princeton – Oxford, Princeton University Press 2001 (v českém překladu: *Helsinský efekt: Mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu*. Praha, Academia 2007).

28 Karikatura disentu spojená s redukcí jeho významu na skutečný či pomyslný podíl na svržení komunistického režimu, kterou prezentuje Michal Pullmann ve své knize *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu* (Praha, Scriptorium 2011, s. 221–227), svědčí o podcenění sociálního fenoménu disentu. Tím, že reprezentoval jinou formu veřejného chování, byl vědomou výzvou nejen vůči režimu, ale i vůči společnosti. Vyzdvížením normativity lidských práv ozřejmil disent nutnost veřejné diskuse o morálce a osobní zodpovědnosti a stal se tím morální institucí, která reprezentovala nezávislý společenský meta-diskurz. Pochybný postulat „odmoralizování“ disentu znamená mj. zrušení jeho základního kodifikačního znaku.

občanské Iniciativy mír a lidská práva (*Die Initiative Frieden und Menschenrechte* – IFM) v druhé polovině osmdesátých let k zásadnějšímu posunu.²⁹ V revolučním roce 1989 pak lidská práva nabyla ve všech relevantních občanských hnutích v NDR obecné platnosti. Tím došlo na samém prahu svobodných poměrů k normativnímu sblížení disentu ve Východním Německu a Československu.

29 Viz TEMPLIN, Wolfgang – WEIßHUHN, Reinhard: Die Initiative Frieden und Menschenrechte. In: BUCK, Hansjörg – HOLZWEIßIG, Gunther – KUHRT, Eberhard (ed.): *Opposition in der DDR von den 70er Jahren bis zum Zusammenbruch der SED-Herrschaft*. Opladen, Leske & Budrich 1999, s. 171–187.